

Şol ganly Çotak nirede?

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy ýerler

написано kitapcy | 22 января, 2025

Şol ganly Çotak nirede? ŞOL GANLY ÇOTAK NIREDE?

Taryhda şeýle pursatlar bolýar, ägirt uly wakalaryň amala aşmagyna, milletiň ykbalynyň başgaça çözülmegine, hamana diýersiň, sähelçe, bir zat sebäp bolýar duruberyär. Dünýäni gyrgynçylyga salan birinji jahan urşunyň 1914-nji ýylyň 28-nji iýunynda Awstriýa tagtynyň mirasdary Frans Ferdinandyň Saraýewoda Serbiýa raýaty bolan bir adam tarapyndan öldürilmegi ol uly urşuň başlanmagyna bahana boldy diýlişi ýaly türkmen taryhynda haýsydyr bir tötänlik soňy bilen yzyny düzedip bolmajak heläkçiliklere alyp barypdyr. XVI asyryň başlarynda ekerançylyk üçin suw, maldarçylyk üçin öri meýdanlarynyň ýetmezçiligi duýlup ugranda, türkmenler Horezm soltanlarynyň hem galmyklaryň talaňçylygyna sezewar bolup başlapdyrlar. Olaryň biri ýerli halkdan salgyt talap etse, beýlekisi häli-şindi türkmenleriň üstüne çozup, olary çapyp-talap durupdyr. XVI asyryň birinji çärýeginde Horezm soltanlygy türkmen taýpalaryny tutuşlygyna özüne tabyn etmek üçin, Balkan we Maňgyşlak türkmenleriniň üstüne birnäçe gezek yzygiderli hüjüm edipdirler. Şol ýörişde Ilbars han has tapawutlanup, ol Horasany talap, ony özüne tabyn edipdir.

Ganhor Ilbars ölenden soň, onuň kowum-garyndaşlarynyň arasynda köşk ugrunda dawa hen onuň talap alan ýerlerini goňşy döwletleriň özüne ýañadan tabyn etmek meýli oýanypdyr. Şol aljyraňňylykdan peýdalanan türkmenler Balkanda we Maňgyşlakda gozgalaň edipdirler. Balkan türkmenleri hanyň salgyt ýygnaýjylaryny – beratdarlaryny öldüripdirler. Ol beratdarlar kyrk adam ekeni. Horezm hökümdary Sufiýan han hem onuň dogany, köşk ugrundaky dawagäri Aktaý han özara dawalaryny goýup, gozgalaňçy türkmenlere garşy gazaply oç alşa çykypdyrlar. Dagynyk gozgalaňçy türkmenleri bölek-böleklikde gyrypdyrlar. Köp-köp bigünä adamlar, aýallar hem çagalar gyrlypdyr. Gozgalaňçylaryň ikinji bir bölegi – ärsarylar, salyrlar,

tekeler, ýomutlar, saryklar, arabaçylar, gökleňler hem beýlekiler jemlenişip, suwsuz çöle çekilip, ahyrynda töweregi dag bilen gurşalan Çotak diýen tebigy galada saklanypdyrlar. Ol tebigy gala diňe bir darajyk ýoda bilen aralaşmak mümkin eken. Olaryň ýerleşýän ýerine duşman goşuny aralaşyp bilmändir. Ol ganly uruş barada hywa ýyl ýyl ýazgyçlary Munis we Agehi, ondan öňräkde bolsa Hywa hany Abulgazy Bahadur han giň maglumat galdyryp gidipdirler. Balkana ýöriş eden Sufiýan hanyň dogany Aktaý soltanyň ummasyz köp olja talap alandygyny aýdýarlar. Olaryň talap alan mallaryny Hywa aşyrmagyň özi-de uly derdeser bolupdyr. Şonda-da gana suwsan talaňçy bosgun ilatyň yzyndan galmandyr. Olar Çotak berkitmesini alyp bilmän, daşyny gabap, milleti suwsuz heläk etmek niýetine düşüpdirler. Ýerli şertlere örän belet, türkmenleriň arasynda ýaşan hem olaryň ýagdaýyny oňat bilýän Abulgazy Bahadur Hanyň aýtmagyna görä, Çotak diýen gala Balkandan üç günlük ýol bolup, demirgazyk tarapda ýerleşýär diýilýär. Elbetde, şol gala çenli-de türkmenler bilen Aktaýyň goşunynyň arasynda ençeme söweş bolupdyr. Tebigy gala aralaşyp bilmedik Aktaý soltan olaryň daşyny gabapdyr. Birnäçe gün geçensoň, türkmenleriň suw-söllerini gutarypdyr. Olara mejbury boýun egmek çäresi galypdyr. Türkmenler öz aksakgallaryny Aktaý soltanyň ýanyna ýaraşyga iberipdirler. Soltan kethudalary kabul edip, şol öldürilen kyrk beratlaryň her biriniň kellesine müň goýun talap edipdir. Türkmenlere bu ylalaşyga boýun bolmakdan başga çäre galmandyr. Şeýdibem öňki ummasyz oljalarynyň üstüne ýene kyrk müň goýny türkmenlerden almaly bolupdyrlar. Şonda 16 müň goýny ärsarylar, 16 müň goýny salyrlar, galan 8 müň goýny bolsa tekeler, ýomutlar, saryklar, esenililer, arabaçylar, gökleňler töläpdirler. Elbetde, ýokarda ýatlan iki taryhy çeşmämiziň hersi ol taýpalaryň beren malyny dürlüçe görkezýär, ýöne malyň umumy sany kyrk müň goýun bolupdyr.

Bu söweş türkmenleriň agyr dagynyklygynyň, maddy we ruhy ýitgisiniň başy bolupdyr. XVI asyryň 20-nji ýyllaryna çenli ýarym garaşsyz bolan halk şondan soň, özygtyýarlygyny ýitiripdir. Türkmenler kese ýerli feodallaryň agyr zulmuna düşüpdir. Şol agyr salnan salgyt ýylsaýyn barha agraldylypdyr,

ýerli han-begleriň, il ulamalarynyň erki-ygtyýary elinden alnypdyr. Bu waka türkmen halkynyň takdyryndaky agyr hem örän uzaga çeken baknaçylygyň başlangyhy bolupdyr. Şonuň üçinem Çotakda bolup geçen söweş öz möçberiniň kiçiligine, bolup geçen wagtyň gysgalygyna seretmezden, türkmen taryhynyň iň möhüm sahypalarynyň birisi bolup durýar.

• Eýsem Çotak söweşi Türkmenistanyň haýsy künjünde bolduka?

Ol taryhy geografik ýer bilen iş salşan alymlar esasan Abulgazynyň sözüne daýanypdylar. Sebäbi Abulgazy ol ýerde birnäçe sapar bolup görüpdir. Şonuň üçin ol ýeri, oňa barýan ýoly hem ýoluň uzaklygyny Abulgazy takyk beýan edipdir. Onuň aýtmagyna görä, ol beýik gyr bolup, galanyň töweregi baýyryk-daglyk bilen gurşalypdyr. Ol ýere diňe dar ýoda barýan ekeni. Ol ýoldan bolsa ýeke ýükli düýe ötüp biljek ekeni. W.W.Bartold Abulgazynyň aýdanlaryna salgylanyp, bu örän amatly galanyň ýeke-täjä yetmezi suw-sölüniň çetinligi bolsa gerek diýip belleýär. Eger suw hem bolaýanda, ol galany hiç bir ýagynyň alyp bilmejegine göz ýetirýär. 1959-njy ýylda çapdan çykan Türkmenistanyň taryhynyň birinji tomunyň birinji kitabyny ýazan awtorlar hem W.W.Bartoldyň beren häsiýetnamasyny gaýtalaýarlar. Ol tebigy galanyň ýerleşýän ýeri barada şeýle düşündiriş berýärler. «Çotak dagynyň nirede ýerleşýändigini mälim däl, emma, belki, Garabogazköl aýlagynyň günorta-gündogar burçunda, Tüwar-Gyr guýusynyň golaýynda ýerleşýän Çanak (Janak) gyrlarynyň biri nazarda tutulýandyr» (422-nji sah.) diýip bellenilýär.

Halkyň taryhyna giren ol ýeriň nirdedigi Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynyň arheologlaryny oýlandyryp geldi. Oturan-turan ýerimizde, köpi bilýän adamlaryň ýanynda ol ýeriň ideg-soragyny etdik. Bir gezek Balkanyň gaýra ýüzünde, Begarslan dagynyň günbatarynda ýerleşýän Gökdere diýen küren obanyň ferma müdiri Berdinyýaz Aşyrgylyjow bilen Bulak diýen guýuda duşuşanymyzda, ýaz aýlarynyň başy, mallardan owlak-guzy alynýan şol günleriň birinde ol birnäçe ýyl öň bir toýda ýerli ýaşulular bilen

bolan gürrüňçilikden habarlydygyny aýtdy. «Ýaşululardan sorap biljek bolýan tebigy gala diýýäniňe meňzeş ýer Akgyryň günbatar çetindäki burunlaryň iň ulusynda, Gyzyлгаýa barýan gara ýoldan Ybyk guýusyna sowulýan ýolaýyrdyň, ýagny Tersakanyň demirgazygyndaky tumşuga baryp gör. Megerem, türkmenler Balkandan kowalanyp gaýdan bolsa, özlerem üç günläp kowalanan bolsa aralygy boýunça-da, ugry boýunça-da şol ýere gabat geläýmezmikän» diýdi. Biziň ugrumyzam şol tarapa bolansoň, eglenmän şol ýere baryp gördük.

Ol hakykatdanam, tüýs bir tebigatyň ýaradan taýýar galasy ekeni. Ine, uly gyryň bir bölek burun-tumşugy. Inçe, 10-15 metrlik meýdança bilen «kesilip», ýene ikinji bir giň meýdança emele gelýär. Şol 10-15 metrlik meýdançanyňam iki-üç metrlik ýerinden galanyny daşdan diwar bilen berkitme edipdirler. Oňa tarap diňe bir ýükli düýe sygar ýaly ýol galypdyr. Şol darajyk, iki-üç metrlik geçelgäni saklasaň, içki tebigy gala asmandan inäýmeseň ýa-da şol iki-üç metrlik geçelgeden geçäýmeseň töwerekden başga barara ýer yok.

Ýerli halk ol ýeri Howlulyburun, kä halatda bolsa Berkitmeliburun diýip atlandyryýarlar. Ýeri gelende ýatlasak, şolar ýaly tebigy galalaryň gadym zamanlarda-da, ulanylandygy mälim. Şolar ýaly gadymy-antiki galalaryň iki sanysyny Uzboýyň hanasynyň sag kenarynda, Çölün gyry diýilýän uly düzlügiň günbatar ýanynda Afajyklar diýlip atlandyrylýan ýerlerde-de aýan edilipdi. Tebigy galadan soňky ýyllara çenli hem peýdalanypdyrlar. Maňgyslak türkmenleriniň XVIII asyrda hem şolar ýaly tebigy galalary ulanandyklary taryhy çeşmelerden mälim. Howlulyburun galasynyň oturyşy, onuň suwdan daş bolmagy, töwereginiň berkligi Abulgazy Bahadur hanyň ýatlaýan galasyna doly gabat gelýär.

Aktaý soltan bilen türkmenleriň Balkandan Çotaga – tebigy gala çenli aralykdaky çaknyşyklarynyň iň soňkusy hem agyry Gözliata guýusynda bolan bolmaly diýip çak etmäge esas bar. Balkandan kowalanyp, ýol ugruna birnäçe gezek çaknyşan türkmenler Çilmämmet gumunyň demirgazyk-günbatar künjünde ýerleşen Gözliata düşelgesinde duşman bilen bellisini eden bolmagy mümkin. Gözliatadan Howlulyburun berkitmesi 20 kilometrlikde

ýerleşýär. Gözliata düşelgesiniň töwereginiň köp ýeri baýyrlyk. Ondan günbatar tarapyndaky gyrdan inýän ýola Galmykýol diýilýär. Ýoluň ikinji bir ady Galmykçapan bolupdyr. Duşman türkmenleriň garaşylmaýan ugrundan – ýeňsedem oba çozmaly, duýdansyz oba aralaşyp, halkdan oç alan bolsa gerek. Ine, şol çaknyşykdan sypan türkmenler özlerini Howlulyburuna gaçyp atmaly.

Gözliata bilen Howlulyburun aralygyndaky çoňňala (alaňa) Garawuldepe diýilýär. Owaly bilen-ä balkanly türkmenler her bir duşmana, şol sanda mongollara-da, galmyklara-da, hywalylara-da galmyk diýip atlandyrypdyrlar. Bu ýagdaýy biz Balkan dagynda ýerleşýän XI we XIV asyrlaryň galalary bilen baglanyşykly rowaýatlarda eşidipdik. Ýerli, oturymly halky talan şol dürli-dümen duşmanlaryň geçen ýoluny-da Galmykçapan ýa-da Galmykýol diýipdirler. Şol sanda Aktaý soltanyň ýörişini hem galmyklaryň hüjümi diýip atlandyran bolmaklary mümkin. Ýöne Gözliata bilen Howlulyburun berkitmesiniň aralygyndaky çoňňala Garawuldepe diýilmegi, onuň hem galmyklar bilen baglanyşdyrylmagy düşnüksiz. Sebäbi Günbatar Türkmenistana galmyklar diňe demirgazyk tarapdan aralaşyp bilmeli. Garawuldepe bolsa Akgyrdan has pesde ýerleşýär. Demirgazykdan gelýän duşmana Garawuldepäniň garawulçylyk – gözegçilik üçin hiç bir dahyly ýok. Ilerden -Balkan tarapdan gelýän duşmana welin, onda-da Gözli ata tarapdan gelýän kowga Howlulyburundaky goranyňlar üçin ol garawuldepe hyzmatyny edip biljek. Şol sebäplere görä-de Gözliatadaky çaknyşykdan soň ýa-da Gözliatadan çykan bosgunlar üçin, aralykdaky çoňňal garawuldepe hyzmatyny bitirip biler. Biz Gözliatanyň gapdalyndaky ýoly hem Aktaý soltan bilen bilen baglanyşdyrsak, ýer-ýurt atlary şol taryhy wakalar bilen baglanyşýar duruberyär.

Nähilem bolsa, Gözliatadan agyr söweş geçen bolmaly. Belkem, Gözli ata Aktaý soltan bilen bolan şol çaknyşykda türkmen taýpa-tireleriniň ýolbaşçysy bolandyr. Halkyň garaşsyzlygy ugrunda göreşişi gahryman hökmünde halkyň aňyna giren bolmagy-da mümkin. Belki, ol edermenligi söýendir, özi-de şol edermenleriň arasynda bolandyr. Sebäbi ol ýeri taryhy ýazgylar

öz ýadyndan çykaryp, ýitirip ýörenem bolsa, halk aňy ony hiç wagt ýadyndan çykarmandyr. Baryp birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda ol ýeri mukaddes saýyp, oňa zyýarata baryp durupdyrlar. Suwsuz-sölsüz bu çet ýerdäki ýadygärlige Türkmenistanyň dürli ýerlerinden gyşyn-ýazyn gelýän zyýaratçylary göreniňde, olary haýsy güýç bu ýere çagyryarka diýip oýlanýarsyň.

1994-nji ýylyň 19-20-nji awgustynda bolsa Gözli atada umumy halk sadakasyny berdiler. Halk hakydasy ýer-ýurt üçin başyny goýan şehitleriň ruhy, megerem, halky bu ýere çagyryan esasy güýç bolsa gerek. Halk ol ýeri öz aňyndan öçürmändir, onuň hatyrasyny biziň günlerimize çenli saklap gelipdirler. Taryhy derňew bolsa şeýle gijä galyp, Çotak berkitmesini indi gözläp tapýar.

Şeýlelikde, Howlulyburun berkitmesine Abulgazy Bahadur hanyň ýatlaýan Çotagy diýsek, hakykatdan daş düşdügimiz bolmaz. Howlulyburundan uzak bolmadyk aralykda Çat diýen Akgyrdan başga-da bir inişgelik bar. Emma ol ýerde tebigy gala görnüşli meýdança ýok.

Ý.R.Winnikow Lebap türkmenleriniň taýpa-tireleri barada gürrüň edende, çekirler tiresinde çotakly diýen urugyň bardygyny aýdýar. Belkem, şol urugyň gelip çykyşy Akgyrdaky Çotak diýen tebigy galanyň adynda baglanyşykly bolmagy mümkin. Bu ýere Çotak adynyň galmagyna haýsy-da bolsa türkmenleriň biriniň taýpa-tiresiniň sebäp bolmagy hakykatdan daş däl. W.W.Radlow «çatak» (çutak, çatag, çotug, çotak) sözünü birleşdirýän (соединящийся), galan, beýleki ýerlerden belent (возвышающийся на поверхность почвы участок) diýip düşündirýär. Gynansagam, Çotak ady-da, Howlulyburun ady-da bizde çap bolan sözlükleriň hiç birinde ýok. Şol taryhy ýer mälum bolmansoň, ol sözleriň manysy-da öwrenilmändir.

Ol ýeriň gadymy Çotak ady häzir tutulmaýar. Sebäbi XVI-XVII asyrlardan soň ol ýerlerde tebigy şerte görä millet azalypdyr. Megerem, şol ganly çaknyşykdan soň ol goranyş galasy hökmünde ulanylan däl bolsa gerek.

Howlulyburun diýilýän tebigatyň döreden bu täsin künjegi milletiň hakydasyndan öçmän, adamlaryň üns merkezinde bolup,

ruhy taýdan unudylman, sarpa goýlup gelnipdir. Onuň şeýle bolmagyna halkyň taryhynyň, milletiň şondan soňky görmeli, asyrlap hor-homsy talaňçylygynyň, baknalygynyň sebäp bolan bolmagy mümkin.

Hemra ÝUSUBOW,
arheolog.

«Edebiýat we sungat» gazetini,
«Balkan» gazetini. Taryhy ýerler